

Конструювання життєвої перспективи крізь призму ситуації інвалідності

О.Є.Клименко. Конструювання життєвої перспективи крізь призму ситуації інвалідності. Проаналізовано особливості життєвої перспективи як динамічного компонента в структурі особистості. Визначено детермінанти конструювання життєвого шляху осіб з інвалідністю, серед яких провідним чинником є життєва ситуація, в котрій перебувають люди з обмеженими фізичними можливостями. Здійснено аналіз підходів до означення ситуації в психології та роль життєвої ситуації на динаміку та побудову життєвої перспективи і життєвого світу осіб з інвалідністю. Проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні параметри ситуації, значення критичної ситуації в житті осіб з вродженою інвалідністю.

Ключові слова: життєва перспектива, життєвий світ, життєва ситуація, індивідуальне сприйняття ситуації, ситуативний підхід, часова перспектива майбутнього, особа з інвалідністю.

Е.Е.Клименко. Конструирование жизненной перспективы сквозь призму ситуации инвалидности. Проанализированы особенности жизненной перспективы как динамического компонента в структуре личности. Определены детерминанты конструирования жизненного пути людей с инвалидностью, среди которых важным фактором есть жизненная ситуация, в которой оказались люди с ограниченными физическими возможностями. Осуществлён анализ подходов к определению ситуации в психологии и роль жизненной ситуации на динамику и построение жизненной перспективы и жизненного мира людей с инвалидностью. Проанализированы объективные и субъективные параметры ситуации. Важный акцент сосредоточен на значении критической ситуации в жизни людей с врожденной инвалидностью.

Ключевые слова: жизненная перспектива, жизненный мир, жизненная ситуация, индивидуальное восприятие ситуации, ситуационный подход, временная перспектива будущего, личность с инвалидностью.

Постановка проблеми. Життєва перспектива є психологічним феноменом, що змінюється впродовж життя людини, постійно перебуває у певній динаміці залежно від особистісного розвитку, особистих досягнень та життєвих ситуацій. Життєва перспектива – життєтворчий конструкт, який, виходячи із можливостей, досягнень людини та її ціннісних пріоритетів задає рух у конструювання образу майбутнього. Як динамічне утворення в структурі особистості, життєва перспектива під впливом різноманітних життєвих ситуацій постійно змінюється.

Досліджуючи формування життєвої перспективи осіб з інвалідністю, необхідно враховувати такі чинники, як ціннісна сфера особистості, мотиваційна сфера, гнучкість, адаптаційний потенціал у нових умовах життя. Важливим чинником конструювання життєвої перспективи та часової перспективи майбутнього є *ситуація*, в якій опинилась людина. Суттєвими параметрами при дослідженні ситуації є ставлення до неї, а саме об'єктивні та суб'єктивні параметри цієї ситуації. Досліджуючи життєву перспективу осіб з інвалідністю, необхідно з'ясувати значення критичної життєвої ситуації та її вплив на позитивне конструювання образу майбутнього.

Аналіз досліджень в руслі проблематики ситуативного підходу. Дослідження ситуації в психології бере початок з праць К. Левіна, який розробив теорію поля в руслі ситуативного підходу. Подальшими розвідками з даного питання займались Г. Харштом та М. Мей, котрі вивчали залежність чесності дітей від ситуації. А. Тешфел вивчав проблеми змін в соціальному середовищі. Ситуативний підхід розроблявся в руслі соціальної психології із 30-х рр. ХХ ст. [4; 8; 13], в межах зарубіжної психології, що представлено працями Л. Росса, Р. Нісбетта, Д. Магнуссона, Х. Томе, Г. Олпорта, С. Квіна, В. Томаса, В. Франкла [4; 6; 12], які вивчали детермінацію соціальної поведінки і роль особистості та ситуації в ній. В руслі ситуативно-біографічного підходу методологію психологічних досліджень розробляли Б.Г. Ананьєв та С.Л. Рубінштейн [6]. На сучасному етапі дослідження впливу ситуації на життєвий шлях здійснено в напрацюваннях К.А. Абульханової-Славської, Л.Ф. Бурлачука, О.Ю. Коржової, Н.В. Логінової, Н.В. Волкової, Л.І. Анциферової.

Метою статті є визначення ролі життєвої ситуації в структурі побудови життєвої перспективи осіб з інвалідністю.

Виклад основного матеріалу. В психології до поняття ситуація застосовується низка означень. Ситуація розглядається як сукупність елементів середовища, або ж як фрагмент середовища на певному етапі життєдіяльності індивіда. Згідно з дещо іншою позицією, ситуація розглядається не як сукупність елементів об'єктивної реальності, а в якості результатів активної взаємодії особистості і середовища [4, с. 12].

Поряд із поняттям ситуація, в психології вживається поняття життєва ситуація та критична ситуація. За визначенням Н.Б. Парфенової, ситуація або комплекс ситуацій завжди є «життєвими», оскільки включені в життєвий шлях людини [13]. Т.М. Дрідзе розглядає поняття «життєва ситуація» як сукуп-

ність значимих подій і обставин, які впливають на світосприйняття і поведінку в певний період життєвого циклу інваліда [9]. Посилаючись на означення ситуації Т.М. Дрізде, простежуємо порушення проблематики ситуативного підходу в контексті дослідження життєвого світу осіб з інвалідністю. Проте ґрунтовні напрацювань в напрямку дослідження ситуації в житті осіб з обмеженими фізичними особливостями відсутні.

Кожна значима ситуація, яка має той чи інший вплив на життєдіяльність, проходить через внутрішній світ людини, та, як зазначає Ф.Е. Василюк, переживається нею [5]. В контексті дослідження життєвої перспективи осіб з вродженою інвалідністю необхідно враховувати, що інвалідність як обмеження у функціонуванні організму є критичною ситуацією, а переживання ситуації травмування часто може займати великий проміжок часового континууму, спричинюючи посттравматичні стресові розлади.

Критична ситуація – це ситуація неможливості, тобто є така ситуація, в якій суб'єкт стикається з неможливістю реалізації внутрішніх необхідностей свого життя [11, с. 110]. В критичній ситуації можливість самореалізації зменшується або ж унеможливується. А згідно з теорією самодетермінації, реалізація особистісних задатків можлива лише тоді, коли є свобода вибору та незалежність від ситуації, котра склалась [7]. Життєва ситуація стає проблемною тільки тоді, коли порушується впорядкованість плину життя, а необхідність вирішувати ту чи іншу проблему потребує від людини підвищеної цілеспрямованої активності, виробленню життєво важливих рішень [13, с. 83]. Часто обмеження у функціонуванні організму унеможливають в житті особи з інвалідністю її соціальної реалізації і це висуває нові вимоги в зміні особистісної архітекτονіки, динаміки ціннісної та мотиваційної сфери, високого рівня особистісного потенціалу, що для багатьох осіб з інвалідністю є неможливим через зневіру в себе та проблеми стигми.

В психології існує декілька підходів, котрі надають ситуації різне значення на побудову життєвої перспективи.

Перший підхід до дослідження ситуації представлений концепціями, в яких підкреслюється її зовнішній характер по відношенню до суб'єкта. Ситуація розуміється як сукупність обставин.

В межах першого підходу можемо згадати філософську теорію – синергетику, яка бере початок з квантової механіки. Згідно теорії, життєдіяльність будь-яких систем визначається флук-

туаційними процесами, які є незалежними від систем і контроль яких унеможлиблюється системами.

Визначення ситуації в контексті сукупності обставин є механічним, в якому не враховуються особливості людської психіки та вміння гнучко варіювати життєвими обставинами та адаптуватися до них. Важко заперечувати наявність незалежних факторів, котрі мають вплив на життя особистості, проте завжди потрібно враховувати ставлення особистості до ситуації, систему, в якій особистість перебуває та схильність людини до певної ситуації.

Другий підхід до визначення ситуації бере початок із праць К.А. Абульханової-Славської, Л.Ф. Бурлачка, О.Ю. Коржової, Н.В. Логінової, де поняття ситуація розглядається в контексті життєвого шляху кожної особистості. Цей підхід можемо розглядати як такий, де особистість сама керує своїм життям, а її особистісні якості та соціальні компетенції є предиспозицією до успішної життєтворчості. С.Л. Рубінштейн підкреслював не лише залежність особистості від різноманітних обставин життя, але й залежність життя від самої особистості. Саме в цьому означенні людина розглядається як суб'єкт власного життя [4; 6; 13].

Поведінка людини керується певними намірами, де в основі лежать її потреби, а з іншої сторони, і виникнення та реалізація самих потреб залежить від ситуації [8]. У цьому визначенні простежується не лише пасивність людини перед ситуацією, а й регулювання своєї діяльності відносно ситуації.

Ф.Е. Василюк, Л.І. Анциферова, Х. Томе розглядають життя кожної особистості як унікальне, а ситуація є одиницею життєвого світу, життєвого простору людини. Тому можемо виокремити *третій підхід* до дослідження ситуації в психології [1; 5; 13]. В межах підходу окреслено, що людина протягом свого життя *будує, перебудовує і добудовує* унікальну особистісну концепцію світу [13]. Л.І. Анциферова розглядає особистість в якості медіатора подій: психічна переробка життєвих проблем здійснюється з позиції унікальної «теорії світу» конкретної людини [1]. У руслі цього підходу простежуємо динамічність життєвої перспективи. Ситуація розглядається як одиниця індивідуального життєвого простору. В. Франкл писав: «немає такого поняття, як універсальний смисл життя, є лише унікальні смисли індивідуальних ситуацій» (за [6]).

До третього підходу в означенні ситуації можемо також віднести теорію Л. Росса та Р. Нісбета [12; 13]. В цій концепції ситуація визначається як активна взаємодія особистості зі світом.

Автори вказують на те, що не всі ситуації мають вплив на людський організм. Вплив та поведінка на основі ситуації часто залежить від виховання, когнітивних стратегій особистості. Три принципи виокремлюють автори в рамках ситуативного підходу: 1) інколи ситуативні впливи мають прихований характер; 2) потрібно враховувати суб'єктивні інтерпретації людиною; 3) при вивченні ситуації необхідно враховувати і індивідуальну психіку, і особливості соціальної групи. Як суб'єктивний фактор інтерпретації ситуації часто є когнітивна оцінка ситуації [3].

Принцип дослідження ситуацій має двополісну сутність. Ситуація, з одного боку, об'єктивно, незалежно визначається світом і чуттєво впливає на його сприймання людиною, а з іншого – є сукупністю суб'єктивних людських ставлень до подій і впливів на життєдіяльність оточення [10, с. 159-160]. І суб'єктивні, і об'єктивні ситуації виділяються на основі отриманої із середовища, найближчого оточення чи продукованої самим інформачі для життєдіяльності суб'єкта. Для осіб з інвалідністю об'єктивними ситуативними змінними є середовище, толерантність соціуму, де постають проблеми стигми та соціальна підтримка. Суб'єктивними ситуативними змінними є самоствалення, оцінка своїх можливостей та ставлення до факту інвалідності, що може зумовлювати проблеми самостигматизації. Суб'єктивні та об'єктивні ситуативні змінні можемо вважати взаємообумовлюючими та такими, між якими немає ієрархічної підпорядкованості.

Сучасні дослідження життєвих ситуацій пропонують комплексний розгляд з точки зору взаємодії як об'єктивних компонентів, так і суб'єктивних. Життєдіяльність є безперервним процесом реалізації активності особистості, а з іншої сторони – це процес, який складається із ситуацій, і ці ситуації в ньому чергуються та переплітаються [2, С. 227]. Важливим завданням для особистості в плані збереження неперервності життєвої перспективи та часових орієнтацій є поєднання життєвих ситуацій із своїми цілями, прагненнями та мотивацією.

Будь-яка значима ситуація, що виникла в житті особистості, потребує перебудови життєвого шляху в рамках часово-просторової організації життєвої перспективи та передбачає зміни. Зміни визначають як фундаментальну характеристику соціального середовища, що представляє найбільш складну проблему, яка поставлена цим середовищем перед людським організмом [8]. Розглядаючи ідею синергетичного підходу, можемо окреслити ситуацію як певну дію, яка відбувається в часово-просторовій

організації життя людини та задає певне керування в побудові життєвої перспективи. Згідно синергетики, невідомо як буде поводитись система, допоки не відбудеться дія в певному часі і в певному місці. Тому ситуація та суб'єктивні параметри ставлення до ситуації формують життєвий світ, вибудовують життєву перспективу особистості та впливають на орієнтацію на позитивне майбутнє.

Досліджуючи ситуацію, потрібно враховувати особистісні чинники схильності до створення ситуації та чинники, які є об'єктивними та незалежними від особистісних рис. Н.В. Грішина в своїй праці вказує про вирішальну роль життєвої позиції людини, її установок і системи цінностей в прийнятті рішень і виборі на користь зміни життєвої ситуації чи відмови від змін. Суттєва роль в прийнятті рішень належить оцінці майбутньої часової перспективи з точки зору її можливостей для людини [8].

Для осіб, інвалідність яких є набута в процесі життєвого шляху, факт інвалідності вже є поняттям кризової життєвої ситуації, і часто ця ситуація може розділяти життя на 2 періоди: життя до травми та після неї. Саме тут важливими є оцінка особистості свого актуального стану, прийняття себе, адаптаційний потенціал, гнучкість мотиваційної та ціннісної сфери.

Побудова життєвої перспективи осіб з вродженою та набутою інвалідністю має відмінності. Розглядаючи інвалідність як кризову ситуацію життя крізь призму часового континууму, для людей з різним типом інвалідності вона набуває дещо іншого значення та механізмів побудови в структурі внутрішнього світу та життєвого шляху.

Особа, яка народилася з інвалідністю, вибудовує свою життєву перспективу, враховуючи свої обмеження від початку життя. В її житті, звичайно, присутні важкі життєві ситуації, котрі зумовлені стигмою інвалідності, вимогою високого особистісного потенціалу для адаптації та самоактуалізації.

Проте для особи, яка набула інвалідність в процесі життя, спостерігатиметься кардинальна зміна її життєвої перспективи, яка від народження формувалась в одному керунку, а після травми вимагає перебудови, переосмислення життя. Часто напрямок побудови життєвої перспективи осіб з набутою інвалідністю важко передбачити. Механізми конструювання залежатимуть від часових параметрів ситуації (коли вона сталась) та просторових (за яких умов). Часто потрібно враховувати об'єктивні та суб'єктивні параметри ситуації, про які згадувалось вище.

Отже, в осіб з набутою інвалідністю присутній факт кризової життєвої ситуації, котра змінила напрямок та перспективу формування майбутнього.

Розглядаючи інвалідність як критичну життєву ситуацію, потрібно враховувати такі показники при її аналізі: ставлення до свого стану, об'єктивні та суб'єктивні чинники набуття інвалідності як важкої життєвої ситуації, систему, в котрій перебуває особа з інвалідністю.

Динаміка життя людини потребує готовності до змін та прийняття ситуацій, котрі склались в житті.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Життєву перспективу можна визначити як динамічне утворення в структурі особистості, де одним із вагомих факторів конструювання є ситуація. Життєва ситуація вимагає постійної добудови та перебудови життєвої перспективи для збереження активності життєдіяльності.

Будь-яка значима для суб'єкта життєва ситуація, яка виникла в його житті, впливає та формує життєвий світ особистості, переживається нею.

Ситуація розглядається в рамках часово-просторового континууму і має двополісний принцип: з однієї сторони слід враховувати об'єктивні умови життєдіяльності середовища, з другої – суб'єктивні параметри когнітивної оцінки особистості.

Виокремлюючи в статті три підходи до дослідження ситуації, варто зазначити, що кожен підхід має місце у вивченні ситуації, проте життєву ситуацію слід досліджувати комплексно, враховуючи суб'єктивні та об'єктивні параметри. Суб'єктивними параметрами ситуації в житті осіб з обмеженими фізичними можливостями можна вважати когнітивну оцінку та ставлення до інвалідності. Об'єктивними параметрами є організація середовища, де перебуває особа з інвалідністю. До організації середовища можемо віднести такі фактори, як доступність, толерантність, соціальна підтримка та відсутність стигматизованості.

Розглядаючи інвалідність як кризову ситуацію життя, слід зазначити, що для людей з вродженою та набутою інвалідністю ця ситуація має дещо різний вплив на побудову, зокрема, більше на динаміку побудови життєвої перспективи в часово-просторовому континуумі. Для осіб, що набули інвалідність протягом життя, життєва перспектива характеризуватиметься більшою динамічністю та потребою прийняти життєві зміни.

Перспективи подальших досліджень логічно вбачати в емпіричному дослідженні значимості різних типів ситуацій на по-

будову життєвої перспективи осіб з різним типом інвалідності та різними функціональними обмеженнями.

Список використаних джерел

1. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуации и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т.15, № 1. – С. 126-130.
2. Белан Е.А. Жизненная ситуация как необходимое условие реализации активности личности / Е.А. Белан // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – № 2, Т.2. – С. 227-231.
3. Битюцкая Е.В. Трудная жизненная ситуация: критерии когнитивного оценивания / Е.В. Битюцкая // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 4. – С. 87-93.
4. Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций / Л.Ф. Бурлачук, Е.Ю. Коржова. – М. : Российское педагогическое агентство, 1998. – 263 с.
5. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е. Василюк. – М. : Издательство Московского университета, 1984. – 200 с.
6. Волкова Н.В. Ситуационный подход в психологии: теория и практика изучения смысложизненных ориентации педагогов. [Цит. 2013, 10 вересня]. – Електр. ресурс. – Режим доступа: <http://hpsy.ru>.
7. Гордеева Т. О. Теория самодетерминации: настоящее и будущее. Часть 1: Проблемы развития теории [Цит. 2013, 20 жовтня]. – Електр. ресурс. – Режим доступа: <http://psystudy.ru>.
8. Гришина Н.В. Изменения жизненной ситуации: ситуационный подход. [Цит. 2013, 23 вересня] – Електр. ресурс. – Режим доступа: <http://psystudy.ru>.
9. Дридзе Т.М. К технологии изучения социальных процессов с позиции проблемно-ситуационного подхода / Т.М. Дридзе, М.С. Косолапов, А.А. Кроник // Прогнозное проектирование и социальная диагностика. – М., 1991. – С. 36-56.
10. Лепіхова Л.А. Вплив соціальної ситуації на перспективи планування майбутнього / Л.А. Лепіхова. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості : [наук. моногр.] / Т.М Титаренко. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – С. 159-165.
11. Парфенова Н.Б. О подходах к классификации и диагностики жизненных ситуаций. [Цит. 2013, 30 вересня] – Електр. ресурс. – Режим доступа: <http://pskgu.ru>.

12. Росс Л. Человек и ситуация: перспективы социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 429 с.
13. Рягузова Е.В. Ситуация: горизонты психологической интерпретации / Е.В. Рягузова // Известия Саратовского университета. – 2006. – Т.6, Вип. 1/2. – С. 81-86.

Spisok vikoristаниh dzherel

1. Ancyferova L.I. Lichnost' v trudnyh zhiznennyh uslovijah: pereosmyslivanie, preobrazovanie situacii i psihologicheskaja zashhita / L.I. Ancyferova // Psihologicheskij zhurnal. – 1994. – Т.15, № 1. – С. 126-130.
2. Belan E.A. Zhiznennaja situacija kak neobhodimoe uslovie realizacii aktivnosti lichnosti / E.A. Belan // Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik. – 2011. – № 2, Т.2. – С. 227-231.
3. Bitjuckaja E.V. Trudnaja zhiznennaja situacija: kriterii kognitivnogo ocenivanija / E.V. Bitjuckaja // Psihologicheskaja nauka i obrazovanie. – 2007. – № 4. – С. 87-93.
4. Burlachuk L.F. Psihologija zhiznennyh situacij / L.F. Burlachuk, E.Ju. Korzhova. – М. : Rossijskoe pedagogicheskoe agentstvo, 1998. – 263 s.
5. Vasiljuk F.E. Psihologija perezhivanija. Analiz preodolenija kriticheskikh situacij / F.E. Vasiljuk. – М. : Izdatel'stvo Moskovs'kogo universiteta, 1984. – 200 s.
6. Volkova N.V. Situacionnyj podhod v psihologii: teorija i praktika izuchenija smyslozhiznennyh orientacii pedagogov. [Cit. 2013, 10 veresnja]. Dostupnij z: <http://hpsy.ru>.
7. Gordeeva T. O. Teorija samodeterminacii: nastojashhee i budushhe. Chast' 1: Problemy razvitija teorii [Cit. 2013, 20 zhovtnja]. Dostupnij z <http://rsystudy.ru>.
8. Grishina N.V. Izmenenija zhiznennoj situacii: situacionnyj pohod. [Cit. 2013, 23 veresnja]. Dostupnij z: <http://psystudy.ru>.
9. Dridze T.M. K tehnologii izuchenija social'nyh procesov s pozicii problemno-situacionnogo pohoda / T.M. Dridze, M.S. Kosolapov, A.A. Kronik // Prognoznoe proektirovanie i social'naja diagnostika. – М., 1991. – С. 36-56.
10. Lepihova L.A. Vpliv social'noj situacii na perspektivi planuvannja majbutn'ogo / L.A. Lepihova. Jak buduvati vlasne majbutne: zhittevi zavdannja osobistosti : [nauk. monogr.]/ T.M. Titarenko. – Kirovograd : Imeks-LTD, 2012. – С. 159-165.

11. Parfenova N.B. O podhodah k klassifikacii i diagnostiki zhiznennyh situacij. [Cit. 2013, 30 veresnja]. Dostupnij z: <http://pskgu.ru>.
12. Ross L. Chelovek i situacija: perspektivy social'noj psihologii / L. Ross, R. Nisbett. – M. : Aspekt Press, 2000. – 429 s.
13. Rjaguzova E.V. Situacija: gorizonty psihologicheskoy interpretacii / E.V. Rjaguzova // Izvestija Saratovskogo universiteta. – 2006. – T.6, Vip. 1/2. – S. 81-86.

O.Y.Klymenko. The life perspective design in the light of the situation of disability. The features of the life perspective as a dynamic component in the structure of a personality have been analyzed. The determinants of designing of persons' with disabilities life course, including the leading factor of the life situation, where there are people with disabilities are identified. The life situation was found to require a constant adjustment and completion of life perspective and has an impact on the internal world of the individual. The analysis of approaches has been done to the definition of the situation in psychology and a vital role in the dynamics of the situation and construction of vital life perspective and life-world view of persons with disabilities. The exploration of appropriate situations was determined to apply an integrated approach. In this article the situation considered in the time-space continuum and as like that, which have two-pole principle and takes to considering the subjective and objective conditions occur. The objective and subjective parameters of the situation, the value of the critical situation in the lives of people with congenital disabilities have been analyzed. Considering the disability as life crisis, for people with congenital and acquired disabilities this situation is somewhat different effect on the building, and, moreover, the dynamic construction of life perspectives in time-spatial continuum. For those who have acquired a disability during life, life outlook is characterized by greater dynamism and the need to make life changes.

Key words: life perspective, life-world view, life situation, individual perception of the situation, situational approach, time perspective, a person with a disability.

Отримано: 15.09.2013 р.